

De uil als symbool voor jodendom en antisemitisme in middeleeuwse bestiaria

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 400 fol. 10v., Pontificale van Sinte Marie, Utrecht ca. 1450.

**Onderzoekswerkgroep II:
Middeleeuwse
Kunst, Dr. M. Meuwese
Bachelor Kunstgeschiedenis,
Universiteit Utrecht
Door: Cato van Paddenburgh
3392198
26 juni 2013
Aantal woorden: ca. 6000**

Londen, British Library, Harley MS 4751, fol. 47r., bestiarium, Engeland (mogelijk Salisbury 1230-40.)

Inhoudsopgave

Inleiding: p. 3

Antisemitisme in de Middeleeuwen: p. 4

- *Antisemitisme vóór het christendom*
- *Antisemitisme in de Middeleeuwen (500-1500)*

De uil in de voorchristelijke kunst: p. 5

- *De allervroegste afbeeldingen van uilen*
- *De uil in de klassieke oudheid:*
 - De uil in het oude Griekenland
 - De uil bij de Romeinen

De vroegchristelijke tijd: aanloop naar de Middeleeuwen: p. 11

- *De Physiologus*
- *De Etymologieën*

De middeleeuwse bestiaria: p. 13

- *Antisemitische elementen in de bestiaria*
- *Leviticus in de bestiaria*
- *De beschrijving van de uil in verschillende bestiaria:*
 - Het aviarium van Hugo de Folieto
 - *Le Bestiaire divin* van Guillaume le Clerc
 - *Het Bestiaire* van Pierre de Beauvais

Conclusie: p. 29

Afbeeldingenlijst: p. 30

Literatuurlijst: p. 32

Inleiding

Bij het bestuderen van het Utrechtse Pontificale van Sinte Marie in de lente van 2013 viel mijn oog op de afbeelding van een uil die aangevallen werd door andere vogels (zie de eerste afbeelding op het titelblad.) Verkennend onderzoek liet zien dat een dergelijk tafereel verband zou houden met antisemitistische opvattingen, die in de Middeleeuwen wijdverbreid waren. De band tussen de uil en dergelijke denkbelden bleek vrijwel vanaf het begin van het christendom te bestaan, en duidelijk tot uiting te komen in de populaire middeleeuwse bestiaaria. Dit bracht mij ertoe dit werkstuk te wijden aan het verband tussen de uil en het antisemitisme. Hieronder wordt eerst een kort overzicht gegeven van de afbeeldingswijzen van de uil in de voorchristelijke tijd. Vervolgens wordt aangegeven hoe de figuur van de uil gelieerd werd aan het antisemitisme, en hoe dit antisemitisme in de uilenlemmata in bestiaaria op verschillende manieren tot uiting werd gebracht.

Antisemitisme in de Middeleeuwen

Antisemitisme vóór het christendom

Het antisemitisme is geen christelijke uitvinding: al in de tijd van het hellenisme bestond een overwegend negatief en vijandig beeld van de joden.¹ Dit kwam in de eerste plaats voort uit hun weigeren om mee te gaan in het Griekse streven naar één 'politeia', waarin verschillende volkeren vreedzaam zouden samenleven. De joden zonderden zich liever af van de gemeenschap, uit respect voor de tradities van hun voorouders: zij wilden niet assimileren, maar die tradities in ere houden.² Hun vasthoudendheid aan de oude gebruiken die andere volkeren inmiddels als barbaars waren gaan beschouwen, waaronder de 'bijgelovige' gebruiken zoals de besnijdenis en het volgen van de spijswetten en de sabbat, droeg hier nog verder aan bij.³ Dergelijke opvattingen komen bij een aantal beroemde Romeinse schrijvers al voor en zouden een voedingsbodem vormen voor het latere antisemitisme van de Christenen.⁴

Een vroege uiting van dit antisemitisme is het ontstaan van de *adversus iudaeos*-literatuur, die ontstond tussen 70-100 na Chr. De *adversus iudaeos*-literatuur was bestemd voor intern gebruik binnen de christelijke kerk om in argumenten te voorzien in debatten met de joden, maar ook om (pas bekeerde) christenen in hun geloof te sterken.⁵ Maar zij wakkerde daartoe wel een aantal vooroordelen aan over het joodse geloof; de joden zouden 'blind' zijn voor de ware betekenis van de Heilige Schrift, zij zouden aan afgoderij doen, Christus vermoord hebben, en pervers zijn.⁶ De Physiologus, hieronder behandeld om zijn belangrijke invloed op de middeleeuwse bestiaria, ontstond in deze *adversus iudaeos*-traditie. Het werk werd tussen de 2e en 4e eeuw geschreven in Alexandrië, wat toen een belangrijk centrum voor de productie van de *adversus iudaeos*-literatuur was.⁷

Antisemitisme in de Middeleeuwen

Joden hadden een dubbele status in de middeleeuwse samenleving: enerzijds waren zij het volgens het Oude Testament uitverkoren volk, dat de komst van

¹ Meagher 1979, p. 4.

² Meagher 1979, pp. 4-5.

³ Meagher 1979, p. 6.

⁴ Meagher 1979, p. 7.

⁵ Drews 2001, pp. 26-7. Tot deze literatuur behoren sommige nieuwtestamentische teksten, zoals de brieven van Paulus, die zich specifiek richten op de (bekeerde) joden, maar ook teksten die de joden helemaal niet noemen. Zie Drews 2001, pp. 24.

⁶ Higgs Strickland 2008, p. 105.

⁷ Higgs Strickland 2008, p. 205.

Christus had voorspeld, anderzijds waren zij degenen die hem hadden afgewezen en gekruisigd.⁸

Tot aan het begin van de 12e eeuw (1095) leefden joden en christenen in West-Europa relatief vredig samen. Toen de kruistochten begonnen, keerden de kruisvaarders zich echter tegen hen: in Duitsland, Engeland en Frankrijk zette men synagogen in brand, werd joods bezit geplunderd of onteigend en werden op grote schaal joden uitgemoord.⁹ Hoewel sommige christenen de joden steunden, groeide de vijandigheid tegen de joden in de 13e eeuw, aangemoedigd door geschriften die joden afschilderden als 'onmensen'¹⁰ en werden joden verplicht zich zichtbaar te onderscheiden van niet-joden door een geel, rond insigne te dragen.¹¹ Zowel kerkelijke als wereldlijke leiders begonnen de joden steeds meer als een probleem te zien en hoewel bezittingen van joden officieel de bescherming van het canoniek recht genoten, lette men niet meer op de daadwerkelijke naleving hiervan.¹²

De uil in de voorchristelijke kunst

Zoals hieronder zal worden uiteengezet, werd de uil in middeleeuwse bestiaria, maar ook in bijvoorbeeld margedecoraties en koorbanken, een populair symbool voor de joden en hun slechte reputatie. Uilen werden echter lang voor de Middeleeuwen al afgebeeld. Hieronder wordt kort beschreven hoe de uil vanaf de klassieke oudheid in geschreven bronnen voorkwam en hoe dit zijn weerslag had op de manier van afbeelden van het dier. Het noemen van de geschreven bronnen is belangrijk, omdat er opvattingen over de uil in naar voren komen die de manier waarop hij werd weergegeven hebben gekleurd dan wel bepaald. Door de ontwikkeling van de neergeschreven opvattingen over de uil weer te geven, wordt ook duidelijk hoe het dier heeft kunnen uitgroeien tot antisemitisch symbool in de Middeleeuwen.

Daarbij moet worden opgemerkt, dat de uil een populair dier was in de - middeleeuwse - kunst en dat de antisemitische connotatie die het dier had, zeker niet de enige reden was om het af te beelden; in dit korte bestek wordt echter

⁸ Camille 1989, p. 165 en Lewis 1986, p. 345.

⁹ In 1096 zouden alleen al in de Duitse steden Worms, Mainz en Keulen meer dan drieduizend joden zijn vermoord. Dit werd gerechtvaardigd door een citaat uit Mattheüs: *"En heel het volk antwoordde: 'Laat zijn bloed óns dan maar worden aangerekend, en onze kinderen!'"* (Matt. 27:25.) Dit zag men als bewijs dat de joden hun lot zelf over zich hadden afgeroepen door Christus te vermoorden. Zie Berger 2000, p. 13 en 18.

¹⁰ Geredeneerd werd, dat joden niet-menselijk waren, omdat de mens van nature begiftigd zou zijn met het vermogen de waarheid van het christelijk geloof te begrijpen en de joden deze waarheid bewust niet wilden erkennen. Berger 2000, p. 16-18.

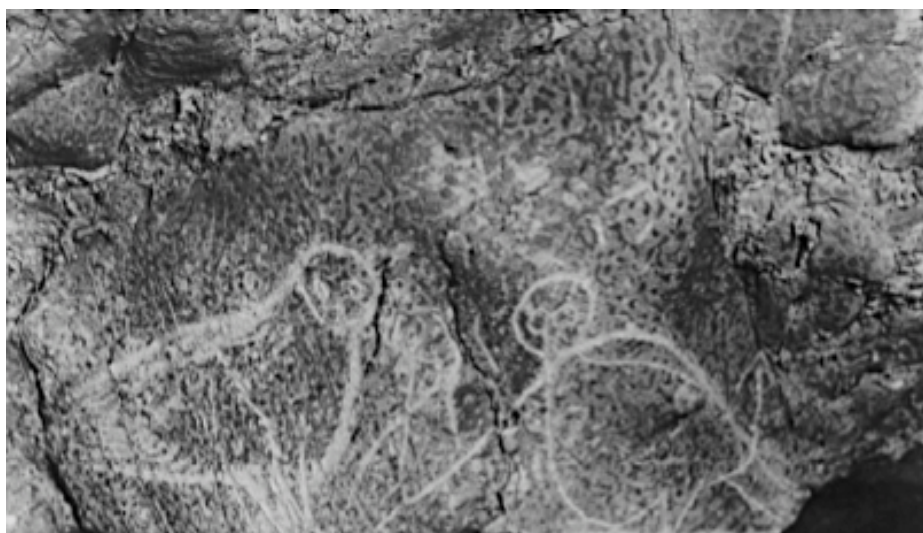
¹¹ Dit dragen van een geel, rond insigne werd door joden als zeer denigrerend ervaren, omdat ook leprozen, prostituees en afvalligen dergelijke onderscheidingstekens moesten dragen. Berger 2000, p. 19.

¹² Lewis 1986, p. 345.

alleen ingegaan op de manier waarop de uil als antisemitisch symbool uitgroeide en hoe dit symbool werd afgebeeld, aangezien het hier aan ruimte ontbreekt om een volledig overzicht van alle soorten afbeeldingen van de uil te geven.

De allervroegste afbeeldingen van uilen

Uilen werden al heel vroeg door de mens afgebeeld. Het allervroegste ons bekende voorbeeld van een uil in een door mensen vervaardigde afbeelding is een grottekening in Trois-Frères, Frankrijk. (Zie afb. 1.) Deze grottekeningen in Trois-Frères worden gedateerd rond 12.000 voor Christus.¹³ Te zien is dat de koppen van de uilen frontaal zijn weergegeven, en hun lichamen en profiel. Een dergelijke manier van afbeelden van de uil wordt in hieronder behandelde afbeeldingen uit vele later tijden ook toegepast: zo wordt nadruk gelegd op de grote ogen van de uil, die dicht naast elkaar staan midden in zijn gezicht, wat de vogelfiguur als uil herkenbaar maakt.¹⁴

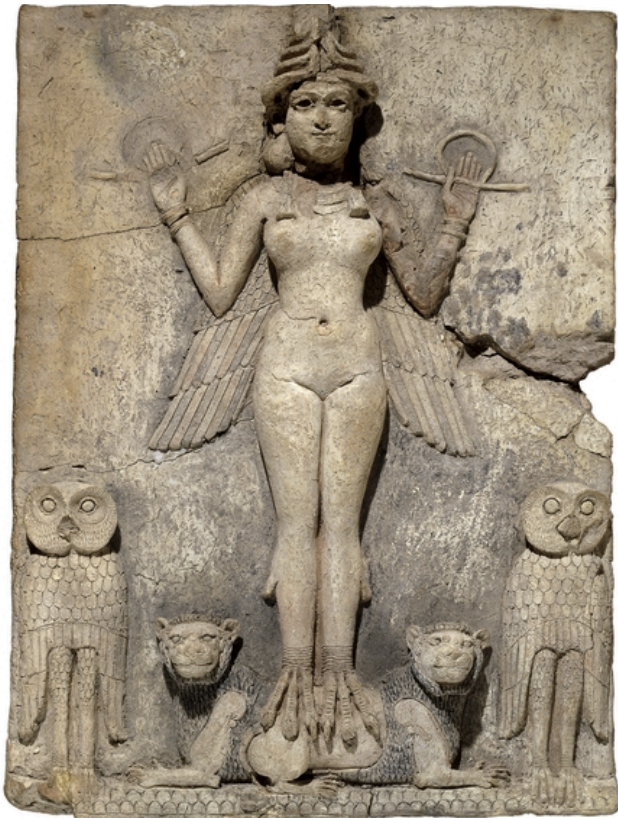
Afb.1: Uilen op grotschildering, afmetingen onbekend, Trois-Frères, Frankrijk, ca. 12.000 v. Chr.

Een ander voorbeeld van een zeer vroege afbeelding van de uil, die in het licht van de associatie tussen de uil en de joden ofwel het kwaad relevant is, is het zogeheten 'Burneyreliëf' (afb. 2.) Dit reliëf, dat stamt uit het oude Babylon en gedateerd wordt op 1800-1750 v. Chr., toont een godin omringd door twee leeuwen en twee uilen. Haar vleugels geven aan dat ze uit de onderwereld afkomstig is. Welke godin zij is, kan niet met zekerheid gezegd worden: zij zou Ishtar kunnen zijn, de godin van de zinnelijke liefde en oorlog, Ereshkigal, de heerseres over de onderwereld, of Lilitu, een demon die erom bekend stond 's nachts rond te vliegen en daarbij mannen te verleiden en zwangere vrouwen en kinderen te vermoorden. Lang dacht men zeker te weten dat de godin op het reliëf Lilitu ofwel Lilith was, die ook in de Bijbel genoemd wordt als iemand die

¹³ Melnikova-Grigorjeva en Bogdanova 2010, p. 212.

¹⁴ Melnikova-Grigorjeva en Bogdanova 2010, p. 212.

in de afgelegen wildernis leeft, tussen de wilde dieren.¹⁵ Haar naam wordt in vroege bijbelvertalingen vertaald als 'schreeuwuil', omdat Lilith als demon 's nachts vliegend op haar prooi zou jagen, net als de uil.¹⁶ Welke godin het reliëf ook verbeeldt, het staat vast dat zij in verband werd gebracht met angstaanjagende, duistere of nachtelijke praktijken, net zoals voor de uil geldt.¹⁷ Kennelijk bestaat het verband tussen de uil en het kwade en duistere al sinds lang voor de jaartelling, zoals ook blijkt uit de pre-antieke Athenacultus die hieronder genoemd wordt.

Afb. 2: Het Burneyrelief, 49.500 x 37.000 cm, Babylon, Mesopotamië, 1800-1750 v. Chr.

De uil in de klassieke oudheid

¹⁵ "Het is de ontmoetingsplaats van woestijndieren en hyena's, bokken meten daar hun krachten. Lilit zoekt er rust en leeft er ongestoord" (Jesajah 34:14.)

¹⁶ Website British Museum: <

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/t/queen_of_the_night_relief.aspx > (25-6-'13.)

¹⁷ Website van de Engelse Biblical Archeology Society:

<<http://www.biblicalarchaeology.org/daily/people-cultures-in-the-bible/people-in-the-bible/lilith/>> (25-6-'13.)

In beschrijvingen van de natuur en de dierenwereld wordt de uil in de klassieke oudheid al genoemd. Het dier had destijds in het volksgeloof als angstaanjagend nachtdier al een overwegend negatieve connotatie, maar daar stonden positieve associaties tegenover.

De uil in het oude Griekenland

Aristoteles (384-322 v.Chr.) noemt de uil verschillende malen in zijn *Historia animalium*, een van de vroegste wetenschappelijk bedoelde dierenbeschrijvingen, die tot in de Middeleeuwen invloed zou hebben.¹⁸ Hij vermeldt dat het een nachtdier is¹⁹, dat jaagt op muizen, hagedissen, kevers en andere kleine dieren, overdag slecht ziet en in grotten en rotsen leeft.²⁰ Aristoteles beschrijft ook de vijanden van de uil: de kraai en de uil eten elkaars eieren op terwijl de ander slaapt en ook het winterkoninkje zou zijn eieren graag eten. Hij merkt op dat de uil, als hij zich overdag laat zien, andere, kleine vogeltjes aantrekt, die hem zouden "aanbidden" maar wel zijn veren uittrekken; om die reden wordt de uil gebruikt als prooi bij het vangen van kleine vogels.²¹ Wij kunnen in de *Historia animalium* met enige zekerheid de volgende drie soorten uilen van elkaar onderscheiden.²² Allereerst wordt de steenuil genoemd ("glaux" in het Grieks), het attribuut van de godin Athena. Ook noemt Aristoteles de nuktikorax, ook wel 'nachtraaf', die "oren" (eigenlijk: plukjes veren) heeft.²³ Aristoteles noemt de vogel een echte schurk, die gevangen kan worden door voor hem te dansen: de vogel doet het dansen na en kan zo van achteren beslopen worden.²⁴ Deze truc zou ook werken bij de derde uilensoort die we kunnen onderscheiden: de "bruas" of "buas", ook wel adelaarsuil genoemd om zijn grootte. Dit is ook wel de "gewone" uil, en zal in latere teksten een uitgesproken negatieve connotatie krijgen, waarvan bij Aristoteles nog geen sprake is. Deze drie verschillende uilen komen allemaal in latere bronnen voor, vaak onder hun Latijnse namen: de nuktikorax wordt dan 'nyctocorax', glaux wordt 'noctua' en de bruas wordt 'bubo'.²⁵ In het gebruik van de uilennamen is men echter weinig consequent. Het komt erop neer dat in teksten doorgaans de bubo dan wel de nyctocorax als kwaad dier wordt beschouwd.

Zoals uit de beschrijving blijkt, is het Aristoteles vooral te doen om de natuurlijke eigenschappen van de uil. De observaties die hij hier bijeenbrengt, werden ook in latere encyclopedieën en beschrijvingen van de natuur overgenomen.

¹⁸ Sedley 2006, p. 125.

¹⁹ Aristoteles 1910, Boek 1, hst. 1, r. B4v.

²⁰ Aristoteles 1910, Boek 9, hst. 11 en 34.

²¹ Aristoteles 1910, Boek 9, hst.1, r. Bb5v-Bb6r.

²² Aristoteles 1910, Boek 8, hst. 3, r. Y6r.

²³ Aristoteles 1910, Boek 8, hst. 12, r. Z4v.

²⁴ Aristoteles 1910, Boek 8, hst. 12, r. Z4v.

²⁵ Yapp en George 1991, p. 147.

De uil als symbool voor de godin Athena

Volgens het oude Griekse volksgeloof is de uil een wijs dier. Dit verbindt hem al in de primitieve, pre-Griekse Athenacultus uit het derde millenium voor Christus met Athena, de godin van de wijsheid.²⁶ Aristophanes noemt de uil als attribuut van Athena in zijn toneelstuk *Vogels* (414 v.Chr.)²⁷ Daarbij zou de uil, met zijn grote ogen, verwijzen naar Athena's toekomstvoorspellende gave. Deze gave van helderziendheid benoemde Homerus (ca. 800-750 v.Chr.) al, door haar "glaukôpis", "helderogig" ofwel "uil-ogig" te noemen.²⁸ Het feit dat de uil ontembaar is, zag men als een teken van de loyaliteit van de uil aan Athena.²⁹ Uit deze verbanden tussen de godin en de uil ontstond het gebruik om Athena weer te geven met het dier als attribuut, zoals op afb. 3 te zien is.³⁰

Afb. 3. Bronzen beeld uit ca. 460 v. Chr. van de godin Athena die haar uil laat vliegen. Griekenland, hoogte ca. 15 cm. Er bestaat ook een Romeinse kopie van uit de 2e/3e/ eeuw n.Chr., gevonden op Cyprus, die zich in het Metropolitan museum of Art te New York bevindt.

De uil en de stad Athene

De 'glauks' ofwel steenuil gold ook als symbool voor de stad Athene, waarvan Athena de beschermster was. De vogel werd als stadswapen afgedrukt op vazen, prijzen bij atletiekwedstrijden en munten van alle waardes; die munten gingen

²⁶ Sacks en Murray 1995, p. 41.

²⁷ Zie r. 516, vertaling Stephen Halliwell, Oxford 1997, p. 35; "Athena has an owl; Apollo, more servant-like, a goshawk."

²⁸ "Glaukis" betekent 'schitterend' of 'fel(ogig)' in het Grieks, vergelijk ook met het hierboven reeds genoemde "glauks", het Griekse woord voor steenuil. Melnikova-Grigorjeva en Bogdanova 2010, p. 217.

²⁹ Sacks en Murray 1995, p. 41.

³⁰ Melnikova-Grigorjeva en Bogdanova 2010, p. 217.

op een gegeven moment zelf 'uilen' heten (afb.5.)³¹ De uil was een veel voorkomende vogel in Griekenland en ook het heiligdom van Athena, dat zich op het hoger gelegen, rotsige plateau van de Akropolis bevindt, trok veel uilen aan.³² Deze associatie van de (steen)uil met de stad Athene bestond naast de negatieve connotatie die de vogel in het volksgeloof had als brenger van slecht nieuws, zoals aankondigingen van de dood. Die negatieve betekenis maakte dat men op de uil ging jagen.³³

Afb.5. Een tetradrachme (munt ter waarde van vier drachme) uit ca. 400 v.Chr, met aan de ene zijde Athena's hoofd en aan de andere de uil.

De uil bij de Romeinen

De Romeinen namen de uil over als symbool van hun godin van de wijsheid, Minerva.³⁴ Ook door hen werd een natuurwetenschappelijk werk geschreven, namelijk de *Naturalis historia*, (1e eeuw na Chr.), door Plinius de Oudere. Hoewel dit werk net als dat van Aristoteles poogt natuurwetenschappelijk te zijn, geeft Plinius de 'bubo' (oehoe) een negatieve connotatie: hij noemt dit dier als een bijzonder somber voorteken, waarvoor men erg vreest. Hij leeft op akelige, afgelegen plekken en is het "monster van de nacht", dat ijzig gilt in plaats van zingt.³⁵ Ook in de *Metamorphosen* van Ovidius komt de uil er als luie vogel die slecht nieuws brengt niet goed vanaf.³⁶

De teksten van Plinius en Aristoteles zouden veel invloed hebben op de manier waarop de uil in de vroegchristelijke tijd en de Middeleeuwen beschreven en

³¹ Hoewel sommige andere Griekse steden ook uilen op hun munten drukten. Zie Arnott 2007, p. 84.

³² Uit dit veelvuldig voorkomen van de uil in Griekenland en in Athene kwam het spreekwoord "Uilen naar Athene dragen" voort, wat hetzelfde betekent als "water naar de zee dragen". Het is overigens niet zeker of 'uilen' verwijst naar het dier of naar de munten. Zie Arnott 2007, p. 84.

³³ Arnott 2007, p. 85.

³⁴ Yapp en George 1991, p. 147.

³⁵ Plinius 1855, boek 10, hst.16.

³⁶ "So he became the vilest bird; a messenger of grief; the lazy owl; a sad omen to mankind." Ovidius 1922, Boek 5, r. 549-51.

geïnterpreteerd zou worden, want hun werken behoorden tot de standaardwerken van het intellectuele deel van de bevolking.³⁷ De dubbele symboliek van de uil die uit de klassieke oudheid voortkomt, namelijk die als symbool van de wijsheid en die van kwaad nachtdier dat onheil brengt, zal later overgaan in een overwegend negatieve reputatie, waar men antisemitische opvattingen op kan laten aanhaken.

De vroegchristelijke tijd: aanloop naar de Middeleeuwen

De Physiologus

De belangrijkste soort geschreven bronnen in de behandeling van de uil als symbool voor het jodendom zijn de bestiaria, populaire middeleeuwse dierenboeken. De inhoud van deze bestiaria blijkt veelal gebaseerd op de aangehaalde antieke bronnen, maar er is een ander werk dat door veelvuldige vertalingen in de Europese talen van veel grotere invloed zou blijken, namelijk de *Physiologus*.³⁸ Dit werk is gebaseerd op oude volksverhalen die werden gecombineerd met de Christelijke leer en geeft een allegorische richting aan het interpreteren van de natuurhistorie.³⁹ De *Physiologus* werd naast het werk van Plinius gebruikt, dat heette in de wetenschappelijke beschrijving van de natuurhistorie te voorzien.⁴⁰ De vroegste, Griekse, versie van de *Physiologus* zou tussen 200 en 400 na Chr. door een anonieme auteur in Alexandrië geschreven zijn⁴¹, waar zoals beschreven de *adversus Judaeos*-literatuur ontstond, die erop gericht was de joodse leer in kwaad daglicht te stellen. Dit deed men door de “letterlijke” joodse interpretaties af te zetten tegen de christelijke “geestelijke” interpretaties van de Heilige Schrift (zie verderop.)⁴² Deze anti-joodse houding zou ook invloed gehad hebben op de beschrijving van de uil. Dit betekent echter niet dat de *Physiologus* enkel onverdeeld negatieve associaties met de uil noemt, zoals in de hieronder aangehaalde versie blijkt. Maar de *Physiologus* lijkt wel de eerste schriftelijke bron die de antisemitische duiding van de uil zo duidelijk met behulp van de Bijbel fundeerde en die op een grote schaal verbreid werd. De versie die hieronder aangehaald wordt is een Latijnse vertaling, die in West-Europa gangbaar was.⁴³

³⁷ Melnikova-Grigorjeva en Bogdanova 2010, p.219.

³⁸ *Physiologus* 1979, p. X.

³⁹ *Physiologus* 1979, p. IX.

⁴⁰ *Physiologus* 1979, p. XV.

⁴¹ Janssens 1999, p. 60.

⁴² Deze opvatting wordt verderop uitgewerkt. Higgs Strickland 2008, p. 205.

⁴³ *Physiologus* 1979, p. XXXIII.

De Physiologus over de uil

De Physiologus verwijst naar passages uit de Bijbel waarin de uil voorkomt of waarin de Physiologusauteur aanwijzingen ziet om de uil als metafoor te duiden.⁴⁴ De beschrijving van de uil begint met de opmerking dat het dier meer van donker dan van licht houdt en zich het liefst afzondert, waar David al op wijst wanneer hij zegt dat hij "*een uil in de woestijn, een steenuil in een verlaten bouwval*" (psalm 102:7) is.⁴⁵

De auteur van de Physiologus merkt vervolgens op dat de uil in de christelijke leer een dubbele status heeft: enerzijds hield Christus juist van hen die, zoals uilen, in de duisternis verkeren; hij zou hen bekeren en hen het licht laten zien, zo wordt afgeleid uit Galaten 4:5⁴⁶ en Romeinen 9:25.⁴⁷ Tegelijkertijd wordt de uil in de spijswetten, in Leviticus en Deuteronomium, beschreven als een weerzinwekkend, onrein dier, dat niet gegeten mag worden.⁴⁸ Ook negatief is het directe verband dat Physiologus legt tussen de uil en de joden, die Christus niet wilden erkennen en liever in de duisternis bleven. Hij verwijst daarbij naar Johannes 19:15:

"Meteen schreeuwden ze: 'Weg met hem, weg met hem, aan het kruis met hem!' Pilatus vroeg: 'Moet ik uw koning kruisigen?' Maar de hogepriesters antwoordden: 'Wij hebben geen andere koning dan de keizer!'"⁴⁹

Physiologus ziet in dit citaat een aanwijzing dat de joden, net zoals de uil, er zelf voor kiezen om in duisternis gehuld te blijven en het licht te schuwen.

De blindheid van de uil in het daglicht wordt dus met de blindheid van de joden voor het ware geloof geassocieerd. De analogie tussen de blindheid van de joden en bepaalde eigenschappen van dieren komt ook in andere dierbeschrijvingen in de Physiologus voor, bijvoorbeeld die van de caladrius.⁵⁰ Dit is een witte vogel die volgens Physiologus (en, later, volgens bestiaria) aan het bed van een zieke kan worden geplaatst, om te voorspellen of de zieke zal genezen of overlijden: wendt de vogel zich van de zieke af, dan zal hij niet genezen, maar kijkt de vogel hem recht aan, dan zal het goed met hem aflopen. Deze caladrius wordt door Physiologus gezien als Christus, die, toen hij uit de hemel neerdaalde, zich

⁴⁴ Welke soort uil Physiologus bedoelt is niet helemaal duidelijk; in een andere, Griekse versie wordt de nuktikorax ofwel nachtraaf genoemd. Zie Strzygowski 1969, p. 14.

⁴⁵ Physiologus 1979, p. 10.

⁴⁶ "*(Maar toen de volheid, van de tijd gekomen was, heeft God zijn Zoon gezonden, geboren uit een vrouw, geboren onder de wet,) om hen die onder de wet stonden vrij te kopen, opdat wij de rang van zonen zouden krijgen. (En dit is het bewijs dat u zonen bent.)*"

⁴⁷ "*(Het voorwerp van zijn ontferming zijn wij, die Hij heeft geroepen, niet alleen uit de Joden, maar ook uit de heidenvolken.) Zoals Hij het zegt bij Hosea: Wat 'niet mijn volk' heette, zal Ik 'mijn volk' noemen, en haar die niet geliefd was, 'mijn welbeminde'.*"

⁴⁸ Physiologus 1979, p. 11 en Deuteronomium 14:15 en Leviticus 11:13.

⁴⁹ Physiologus 1979, p. 12 en Janssens 1999, p. 60.

⁵⁰ Higgs Strickland 2008, p. 206.

wendde tot de heidenen en hun gebreken wegnam, maar zich afwendde van de joden, omdat zij weigerden hem te geloven.⁵¹

De Etymologieën

De *Etymologieën* van aartsbisschop Isidorus van Sevilla (610-20) is een compendium van de belangrijkste kennis van de klassieke en vroegchristelijke cultuur op uiteenlopende gebieden, waaronder het dierenrijk. De tekst is bijna volledig een parafrase van oudere bronnen, zowel encyclopedische werken als meer literaire. De verdienste van het werk ligt dan ook in Isidorus' streven om het zo volledig mogelijk te maken.⁵² Dit resulteert erin dat hij vele observaties van de uil en zijn symbolische betekenissen samenbracht. Het werk was ongekend populair; er zijn nog altijd duizend handgeschreven kopieën bekend.⁵³ Het werk vormde met de *Physiologus* de basis voor de *bestiaria*.

Isidorus vertelt dat de 'ulula' ('schreeuwuil') zijn naam ontleent aan het feit dat zijn roep op gehuil lijkt. Dat stemgeluid kondigt volgens zieners ellende aan; als hij stil is, brengt dat voorspoed. De bubo⁵⁴ omschrijft hij als een wilde vogel, met veel veren, die heel traag is; hij vliegt dag en nacht rond tombes en houdt zich op in grotten. Ook deze vogel is een slecht voorteken, die verwoesting aankondigt.⁵⁵ Isidorus noemt ook de 'noctua' die zijn naam dankt aan zijn eigenschap om 's nachts rond te vliegen; in het daglicht is zijn zicht slecht. Deze vogel komt niet voor op Kreta, merkt Isidorus op; wordt hij daar naartoe gebracht, dan sterft hij onmiddellijk. De nachtuil is niet hetzelfde als de 'gehoornde' uil, want die is groter.⁵⁶

De middeleeuwse bestiaria

Inleiding

Vanaf de 10^e eeuw ontwikkelden zich uit de traditie van de *Physiologus* de *bestiaria*, encyclopedisch bedoelde boeken die een overzicht gaven van de

⁵¹ Higgs Strickland 2008, p. 206-7. Zie ook *Physiologus* 1976, p. 7-8. Hierin wordt de vogel "charadrius" genoemd. Overigens merkt Higgs Strickland op, dat ook hier, net als in de figuur van de uil, dubbelzinnigheid in de interpretatie gevonden kan worden: sommigen zullen in de zieke namelijk geen heiden, maar juist een jood hebben gezien, die dus nog door Christus kan worden gered. Zie p. 207.

⁵² Barney (e.a.) 2006, p. 3.

⁵³ Barney (e.a.) 2006, p. 24.

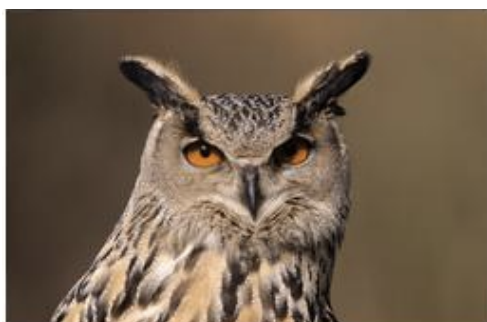
⁵⁴ Door Isidorus abusievelijk "gehoornde uil" genoemd, door de misvatting dat de plukjes veren aan weerszijden van de kop horens zouden zijn. Yapp en George 1991, p. 151. Zie verderop voor de connotatie met de joden die dit 'gehoornd zijn' zou opleveren.

⁵⁵ Isidorus haalt hier Ovidius aan; zie boven.

⁵⁶ Als laatste uilensoort noemt Isidorus de "strix", eveneens een nachtvogel, die maar zelden in beschrijvingen van vogels voorkomt; deze vogel zou veel van zijn jongen houden en ze melk geven. Waarschijnlijk bedoelt Isidorus met deze uilensoort de kerkuil. Het is niet bekend waar de opvatting vandaan komt dat deze zijn jongen melk zou geven; in andere bronnen komt zij niet voor. Yapp en George 1991, p. 152.

bekende dierenlegendes.⁵⁷ Vanaf de 12^e eeuw komen geïllustreerde versies van de bestiaria voor.⁵⁸ De bestiaria hadden dus de Physiologus en Etymologieën als basis, maar men voegde daar vaak veel nieuwe dierbeschrijvingen aan toe.⁵⁹ Bestiaria lijken als primair doel te hebben een overzicht van de zoölogische kennis te geven en de eigenschappen van de dieren te beschrijven. Achter deze “feitelijke” kennis gaat echter doorgaans een andere gedachte schuil: het was er de schrijvers van de bestiaria namelijk om te doen de verbondenheid tussen het christelijk geloof en de door God geschapen natuur aan te tonen. Dit deed men door bepaalde eigenschappen van de dieren een christelijk-allegorische, moreel geladen duiding te geven of ze als symbool voor Bijbelse gebeurtenissen aan te wijzen.⁶⁰

Een voorbeeld wat betreft de uil is het weergeven van ‘hoortjes’ op zijn kop (zie afb. 5): de plukjes veren die sommige uilen, waaronder de oehoe (afb. 6), aan weerszijden van hun kop hebben, werden als hoortjes gezien. De christenen zagen hierin een overeenkomst met de joden, die volgens hen, duivels als ze waren, ook hoorns hadden. Die associatie werd nog versterkt door de plicht die joden vanaf 1215, na het Vierde Lateraanse Concilie, kregen om een *pileum cornutum*, een ‘gehoornde’ muts ofwel puntmuts, te dragen.⁶¹ Dit voorbeeld geeft echter ook aan hoe voorzichtig men moet zijn met het ‘inlezen’ van symbolische betekenissen in de dierenafbeeldingen: men kon immers ook uit het streven naar een zoölogisch correcte weergave dergelijke gehoornde uilen afbeelden. Maar zeker in een deel van de afbeeldingen van de uil moet deze associatie met duivelse joden een rol gespeeld hebben, aangezien men in de Middeleeuwen geloofde dat ieder verschijnsel in de natuur een door God gegeven betekenis had.⁶²

Afb.5: de oehoe.

Afb. 6: joden met puntmutsen, brandend in de helleketel. Parijs, Bibliothèque Nationale, facsimile van de Tuin der Lusten, ca. 1180.

⁵⁷ Physiologus 1979, p. 30.

⁵⁸ Higgs Strickland 2008, p. 205.

⁵⁹ Janssens 1999, p. 60.

⁶⁰ <http://www.lib.cam.ac.uk/exhibitions/cambridge_illuminations/captions.htm> (15 juni 2013.)

⁶¹ Miyazaki 1999, p. 29 en Camille 1989, p. 166.

⁶² Miyazaki 1999, p. 29.

Door het gedrag van de dieren van een dergelijke duiding te voorzien, zou de lezer ertoe worden aangezet om zich tot de natuur te richten, waarin de dieren verbeelden hoe een goed Christen wel en juist niet moet leven.⁶³ Daarnaast benadrukten de bestiaria de theologische ideeën die ten grondslag lagen aan de heersende sociale normen wat betreft de houding ten opzichte van vrouwen, vrienden, vijanden, (zoals de joden dus), het huwelijk, et cetera.⁶⁴

Dit duidt al aan dat de bestiaria op verschillende manieren te lezen zijn: er is een 'letterlijke' manier, die als een zoölogische encyclopedie in de traditie van Aristoteles in kaart brengt welke eigenschappen dieren hebben en hoe ze eruit zien (alhoewel hun uiterlijk vaak niet correct werd weergegeven en schrijvers vele van de -fantastische- dieren nooit in het echt hadden gezien.)⁶⁵ Daarnaast kunnen de bestiaria gezien worden als onderwijzingen in de christelijke leer, waarbij de dieren gelden als christelijk-allegorische symbolen voor bepaalde christelijke deugden en ondeugden. Tekst en beeld zijn in de bestiaria doorgaans nauw met elkaar verbonden en de lezer heeft -dan ook- beide elementen nodig om de allegorische duiding goed te begrijpen.⁶⁶

Hierbij moet wel worden opgemerkt, dat lang niet in elk bestiarium de illustratie de symbolische betekenis van het dier uitdrukt. Dit geldt ook voor de uil; soms lijkt een uilenillustratie enkel een 'portret' van het dier (zie voor voorbeelden afb. 7 t/m 9.)⁶⁷

Afb. 7: de noctua bij nacht. Den Haag, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 32v., bestiarium en andere teksten, West-Frankrijk, ca. 1450.

Afb. 8 (onder) en 9 (rechtsonder):

⁶³ Higgs Strickland 2008, p. 203.

⁶⁴ Higgs Strickland 2008, p. 203.

⁶⁵ Szirmai en Lops 2005, p. 8.

⁶⁶ Higgs Strickland 2008, p. 231-2.

⁶⁷ Miyazaki p. 28.

Afb. 8 en 9: illustraties van de uil bij een Franse versie van het *Livre des propriétés des choses* van Bartholomeus Anglicus, een werk van wetenschappelijk-encyclopedische aard, hoewel geen bestiarium. Reims, Bibliothèque Municipale, ms. 993, f. 160 v. en f. 153r., Bartholomeus Anglicus, *Livre des propriétés des choses*, Parijs, voor 1416.

Het zou dan ook niet juist zijn om te stellen dat uilen in bestiaaria per definitie antisemitische ideeën uitdrukten. Hieronder wordt een aantal voorbeelden behandeld van bestiaaria die –zowel in tekst als in beeld- de uil wel behandelen als antisemitisch symbool. Ook wordt één aviarium genoemd, een boek gewijd aan vogels, dat een afwijkende interpretatie van de uil geeft. De combinatie tussen tekst en beeld maakt bestiaaria tot een voor de hand liggende bron om de uil als antisemitisch symbool te onderzoeken, maar dit is niet het enige medium waarin de uil in deze hoedanigheid voorkwam. In handschriften van andere aard, zoals het Utrechtse pontificale en op misericordes (gedecoreerde steunblokjes op koorbanken) wordt de uil namelijk ook als antisemitisch symbool gebruikt. Dergelijke bronnen worden hieronder zijdelings genoemd.

Antisemitische elementen in de bestiaaria

De bestiaaria behoorden in de Middeleeuwen tot de populairste soort handschriften en werden vooral in Frankrijk en Engeland op relatief grote schaal geproduceerd. Met hun moraliserende karakter en de *Physiologus* als basis is het niet verwonderlijk dat zij een belangrijke rol zouden gaan spelen in de verspreiding van de heersende anti-joodse opvattingen.⁶⁸ Dit gebeurde door 'bewijs' uit de natuur aan te dragen dat dergelijke opvattingen zou ondersteunen. Dit bewijs zit hem onder andere in de keuze van de beschreven dieren, die, met verwijzing naar de Bijbel, door de schrijver van de *Physiologus* al gebruikt werden als basis voor negatief commentaar op het jodendom.⁶⁹ Ook de

⁶⁸ Higgs Strickland 2008, p. 204.

⁶⁹ Higgs Strickland 2008, p. 228. Overigens moet opgemerkt worden, dat de anti-joodse tendens in bestiaaria niet alleen gebaseerd was op de *Physiologus*; latere teksten breidden dit thema verder uit. Soms zwakten ze deze teneur ook juist af. Zie Higgs Strickland p. 212, en voor een voorbeeld van een dergelijke latere tekst p. 213.

uil, die op verschillende manieren in de Bijbel voorkomt, is hier een voorbeeld van.

Leviticus in de bestia

Als belangrijk beginpunt van de anti-joodse polemiek gold de nadruk die werd gelegd op de christelijke overtuiging dat de oudtestamentische wetten waarnaar de joden zich richtten overbodig waren geworden.⁷⁰ Die overbodigheid onderbouwde men met een verwijzing naar de spijswetten in Leviticus 11 (in het Oude Testament dus); die moest men niet letterlijk opvatten, zoals de joden deden, maar "spiritueel", zoals de christenen pleegden te doen.⁷¹ Deze tegenstelling tussen de joodse en christelijke interpretatie gaat terug op een breder streven van de christenen om de wetten van het Oude Testament te vervangen door die van het Nieuwe en tegelijkertijd de handhaving van het Oude Testament in het christelijke exegese en geloofsbelijdenis te rechtvaardigen.⁷² Men zag in het feit dat de joden aan de letterlijke betekenis van de wetten vasthielden het bewijs dat zij niet in staat waren om de ware betekenis van hun eigen wetten te begrijpen, doordat ze niet wilden loskomen van vleselijke behoeften.⁷³ Aangezien zij niet in staat waren hun verstand te volgen, maar enkel op basis van hun zintuigen handelden, konden de joden niet begrijpen dat de spijswetten geen betrekking hadden op de dieren die wel of niet gegeten mochten worden, maar op het vermijden van zondigheid, zo redeneerden de christenen.⁷⁴ Door dit afkeuren van de joodse opvattingen probeerde men het Oude Testament te 'bevrijden' van de overheersing door de joodse leer, zodat het Oude Testament op een eigen manier bij het christelijk geloof betrokken kon zijn. Ook de bestia werden voor deze doeleinden ingezet en de manier waarop men onreine dieren zoals de uil afschilderde is daar een voorbeeld van. Overigens is het daarbij opvallend dat niet alleen bepaalde dieren maar ook de joden zelf onrein worden genoemd: dit strookt met de opvatting dat joden een onrein element waren in de christelijke samenleving.⁷⁵

De beschrijving van de uil in verschillende bestia

⁷⁰ Higgs Strickland 2008, p. 214.

⁷¹ Leviticus was geen onderdeel van de middeleeuwse christelijke liturgie, maar in de 12e eeuwse kloosters, die opdrachtgevers van vele bestia waren, wel degelijk bekend en populair. Dit kwam door een commentaar op Leviticus dat werd geschreven door Ralph de Flaix, die in de 12e eeuw leefde in een Benedictijner klooster in St. Germer, Frankrijk. Dit verklaart waarom in de bestia naar Leviticus verwezen wordt. Zie Higgs Strickland 2008, p. 214-5.

⁷² Higgs Strickland 2008, p. 215.

⁷³ Higgs Strickland 2008, p. 219.

⁷⁴ Higgs Strickland 2008, p. 219.

⁷⁵ Higgs Strickland 2008, p. 219.

Hieronder wordt een aantal bestiaria en één aviarium wat betreft hun tekst en illustraties behandeld en gelieerd aan manieren om de uil als antisemitisch symbool uit te drukken.

Het aviarium van Hugo de Folieto (geschreven tussen 1132 en 1152)

Het aviarium van Hugo de Folieto, een geestelijke die leefde in de buurt van Fouilloy, Frankrijk,⁷⁶ was het belangrijkste in zijn soort.⁷⁷ Het behandelt de 'nycticorax' en de 'bubo' uitvoerig; de nycticorax associeert hij op een positieve manier met Christus, terwijl de bubo in verband wordt gebracht met onreinheid en zondigheid (alhoewel de joden daarbij niet genoemd worden.) Op deze manier splitst Hugo de door Physiologus genoemde negatieve en de positieve betekenissen van de uil uit tussen twee verschillende dieren.

Bubo

Wat betreft de bubo koppelt De Folieto bepaalde lichaamskenmerken aan karaktereigenschappen; zo zou het zware verenpak van de uil staan voor luiheid en lust en een teveel aan lichaam en een te weinig aan geest.⁷⁸ Hij geeft een opsomming van alle redenen waarom het dier slecht is: de bubo wordt geassocieerd met de dood, lijdt onder zijn sloomheid en houdt zich op in grotten en tombes, waardoor hij in verband gebracht wordt met hen die in de zondige duisternis leven en het licht van de deugdzaamheid ontvluchten. Daarom wordt de uil in Leviticus onrein genoemd en bedoelen we met de uil de zondaar, stelt De Folieto.⁷⁹ De uil is ook daadwerkelijk een vieze vogel, zegt hij, want hij bevuilt zijn eigen nest, zoals een zondaar zijn eigennuttige wil navolgt en degenen om hem heen in verlegenheid brengt. Zijn grote sloomheid wordt vergeleken met de 'traagheid' van zondaars bij het verrichten van goede daden. Ook verblijft de bubo in grotten en de zondaar in de duisternis van de zonde: hij komt daar niet uit door te biechten, maar schuwt het licht van de waarheid. Dit alles maakt hem tot een ongelukkige vogel, een "infelix bubo", concludeert De Folieto: van deze formulering wordt wel gesteld, dat zij direct zou verwijzen naar de neerbuigende manier waarop in joods-christelijke debatten de christenen hun tegenstanders direct pleegden aan te spreken als 'ongelukkige joden'.⁸⁰

Vervolgens noemt De Folieto een fenomeen, dat al bij Aristoteles bekend was en een van de afbeeldingswijzen van de uil als antisemitisch symbool zou worden: als de uil bij uitzondering in het daglicht verschijnt, vallen andere vogels hem met veel geschreeuw aan. Hij wordt gehoond, zoals een zondaar wordt gehoond

⁷⁶ < <http://bestiary.ca/prisources/psdetail1086.htm> > (23-6-'13.)

⁷⁷ Miyazaki 1999, p. 27.

⁷⁸ De Folieto 1992, p. 20 en 219.

⁷⁹ De Folieto 1992, p. 219.

⁸⁰ Higgs Strickland 2008, p.223.

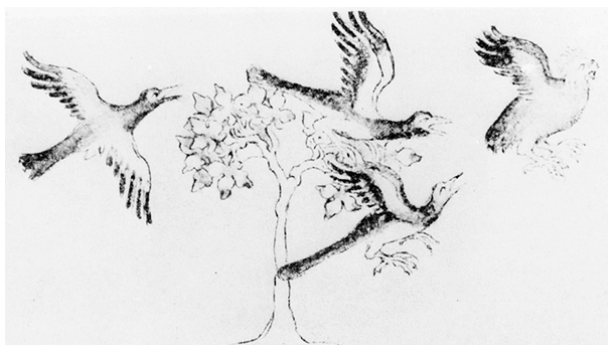
door hen die deugzaam leven, schrijft de Folieto. Ze pikken hem kaal en zouden hem zo berispen voor zijn vleselijke zonden.⁸¹ Afbeeldingen waarop een uil wordt aangevallen door andere vogels komen in middeleeuwse kunst veel voor in zowel handschriften als kerksculptuur (zie voor een aantal voorbeelden afb. 10 t/m 13.)

Afb. 10: een uil wordt aangevallen door kleine vogels, waaronder een ekster. Oxford, Bodleian Library, MS. Bodley 764, f. 73., bestiarium, Engeland, ca. 1225-50.

Afb. 11: Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 400 fol. 10v., Pontificale van Sinte Marie, Utrecht ca. 1450.

Afb. 12: een nyctocirax wordt achtervolgd door drie andere vogels. Londen, British Library, Roy. 2 B.VII, fol. 129r., psalter van Koningin Mary, meester van het psalter van Koningin Mary, Londen 1310-20.

⁸¹ De Folieto 1992, p. 219.

Afb. 13: een uil die wordt aangevallen door andere vogels op een kapiteel in de Notre Dame van Cunault, Frankrijk, ca. 1175.

Het motief van de uil die door andere vogels wordt aangevallen zou kunnen verwijzen naar het bekende middeleeuwse gebruik om uilen als lokaas te gebruiken bij de jacht op kleine vogels.⁸² Het is echter plausibel dat – een deel van- deze afbeeldingen verwijst naar de zondaar die door de gelovigen wordt beschimpt, maar ook: de jood die gerechtvaardigd door christenen wordt aangevallen vanwege zijn weigeren om zich tot hun geloof te bekeren. Dit wordt immers in bestiaria benoemd (zie hieronder) en zou ook overeenkomen met de werkelijkheid, want in de 13^e eeuw kwamen geregeld fysieke aanvallen op joden voor.⁸³ Dergelijke directe aanvallen op joden pasten ook, hoewel ze vaak escaleerden, in het streven van de kerk naar het actief bekeren tot het christelijk geloof.⁸⁴

Nycticorax

Over de nycticorax is De Folieto vrijwel uitsluitend positief. Hij merkt op dat het dier licht schuwt en zijn prooi 's nachts vangt. Daarom zou hij symbool staan voor Christus zelf, die ook van de duisternis van de nacht houdt, omdat hij niet wil dat de zondaars (die gehuld zijn in duisternis) sterven, maar dat zij zich

⁸² Yapp 1981, p. 37

⁸³ Higgs Strickland 2008, p.223. Miyazaki beschrijft in haar artikel hoe in Norwich, waar joden van de seculiere autoriteiten een gebied toegewezen hadden gekregen, het antisemitisme in de 12^e eeuw escaleerde, met geweld tot gevolg. Zie Miyazaki 1999, p. 31-2.

⁸⁴ Lewis 1986, p.553.

bekeren en in het licht leven.⁸⁵ De Folieto ziet nog meer verbanden tussen de uil en Christus: de uil schuwt namelijk het licht, zoals Christus gruwet van ijdelheid. Daarbij is Christus zelf het licht dat alle anderen verlicht en dit licht, de waarheid, mijdt het licht van de wereldlijke pracht. Zoals de uil 's nachts zijn prooi vangt, zo zou Christus zondaars bekeren door voor hen te prediken.⁸⁶ De uil staat volgens De Folieto ook voor die deugdzame man, die zich zoveel mogelijk afkeert van anderen, omdat hij geen acht slaat op de goedkeuring van andere stervelingen en begrijpt dat het aardse licht even vergankelijk is als het aardse leven. Zoals de uil kan zien in de nacht, zo kan de rechtschapen man fouten ontlopen, met de duisternis van de zondaars in gedachten, zo stelt De Folieto.⁸⁷ Hij woont in ruïnes, omdat hij zich bewust is van het falen van de wereld, en wacht op haar ondergang. Hij zoekt 's nachts zijn voedsel, terwijl hij nadenkt over de zondaars en zich geestelijk voedt met de voorbeelden van de goede mensen.⁸⁸

Een dergelijke uitgesproken positieve beschrijving van de uil komt verder weinig in bestiaria voor: kennelijk citeerde men selectief uit het aviarium. De bestiaria hieronder voorzien allemaal in een overwegend negatieve beschrijving.⁸⁹

Le bestiaire divin van Guillaume le Clerc

Het Bestiaire (1210-1) van Guillaume le Clerc, een Franse geestelijke, wordt genoemd als prototype van het moraliserende bestiarium en was in die hoedanigheid erg populair.⁹⁰ Guillaume zegt in zijn voorwoord dat hij hoopt dat zijn lezers voordeel zullen hebben bij de morele lessen die erin verwoord zijn.⁹¹ Opvallend is, dat de dierenbeschrijvingen in dit handschrift elk twee afbeeldingen hebben: een moraliserende, die aan de beschrijving vooraf gaat en een die het dier zelf –tamelijk natuurgetrouw- afbeeldt⁹². Dit versterkt de indruk dat het zwaartepunt in de beschrijving ligt bij de moraliserende les die het die de

⁸⁵ De Folieto haalt daartoe het volgende citaat aan, Ezechiël 33:11: “Zeg tegen hen: “Zowaar Ik leef – godsspraak van de Heer GOD – Ik wil de dood van de zondaar niet, maar Ik wens dat hij zich betert en in leven blijft. Bekeer u, bekeer u en beter uw leven. Waarom zou u sterven, volk van Israël?” De Folieto 1992, p. 173.

⁸⁶ De Folieto 1992, p. 175.

⁸⁷ De Folieto 1992, p. 175.

⁸⁸ De Folieto 1992, p. 175.

⁸⁹ Miyazaki 1999, p. 27. Overigens kent het Aberdeen Bestiary (verschenen rond 1200) een even positieve tekst, die sterk op het werk van De Folieto gebaseerd lijkt te zijn. Het Aberdeen Bestiary is digitaal toegankelijk via < <http://www.abdn.ac.uk/bestiary/> > (19 juni 2013.) Zie ook < <http://bestiary.ca/manuscripts/manu100.htm> > (19 juni 2013.)

⁹⁰ Er zijn nog altijd 23 handschriftversies van het werk bekend, daterend uit de 13e-15e eeuw. Zie voor een overzicht < <http://bestiary.ca/prisources/psmanu1097.htm> > (20-6-'13.)

⁹¹ < <http://bestiary.ca/prisources/psmanu1097.htm> > (20-6-'13.)

⁹² Zie afb. 15 voor een voorbeeld van zo'n 'natuurgetrouwe' weergave van de uil bij Guillaume's bestiarium.

lezer wil leren.⁹³ Daarmee zou Guillaume's bestiarium aansluiten bij de 13e-
eeuwse traditie waar ook de *bible moralisée* in paste. De dubbele positie die de
joden in de samenleving hadden als het uitverkoren volk dat tegelijkertijd
Christus zou hebben vermoord, zou in deze periode namelijk culmineren in een
eveneens dubbelzinnig beeldprogramma. Dit schilderde de joden aan de ene
kant af als hen die middels de oudtestamentische profeten in Christus geloofden
en aan de andere kant als degenen die als voor altijd verloren afvalligen moesten
gelden.⁹⁴ Guillaume's beschrijving van de uil geef als moraliserende afbeelding
de annunciatie die voor de heiligen Petrus en Paulus plaatsvindt (afb.14.) Met de
rug naar dit tafereel toe richt een geblinddoekte jood met punthoed zich tot
andere joden, vergezeld door een klein monster of demoontje. Deze afbeelding
drukt de -zelfverkozen- blindheid van de joden⁹⁵ voor het 'ware' geloof uit en
dan met name voor het plaatsvinden van Christus' incarnatie middels de
annunciatie.⁹⁶

Afb.14: Parijs, Bibliothèque nationale de France, fr. 14969, fol. 12v.,
Le bestiaire divin, Guillaume le Clerc, Engeland, ca 1275.

Het *Bestiaire* van Pierre de Beauvais, ontstaan in Frankrijk, vóór 1218

⁹³ Lewis 1986, in noot 33, p. 549.

⁹⁴ Camille 1989, p. 165.

⁹⁵ Lewis merkt hierbij op, dat er in deze tekst kennelijk geen verschil wordt gemaakt tussen de
bijbelse door profetie verlorene joden en de niet-bekeerde joden in de Middeleeuwen. P. 563.

⁹⁶ Higgs Strickland 2008, p. 225.

Een voorbeeld van een bestiarium dat de connotatie van de uil als antisemitisch symbool uitvoerig in de tekst noemt en zich daarbij op de Physiologus⁹⁷ heeft gebaseerd, is het *Bestiaire* van Pierre de Beauvais, samengesteld vóór 1218.⁹⁸ Ook hier wordt David in de psalm aangehaald en opgemerkt dat Physiologus zegt, dat de nicticorax meer houdt van het duister dan het licht. Pierre gaat verder nauwelijks in op de natuurlijke kenmerken van de uil maar richt zich volledig op het allegorische verband met de joden. Hij schrijft:

“De nicticorax is als het volk der joden, die onze lieve Heer verwierpen toen Hij kwam om ons te redden, en zeiden: “Wij hebben geen koning dan Cesar,⁹⁹ van deze weten wij niet wie hij is.” En daarom beminden zij de duisternis meer dan het licht. Dus wendde onze Heer zich tot ons volk en verlichtte ons, wij die in het donker en in het land van de dood verkeerden, en toen werd ons het licht geboren. De Heiland zei, bij monde van de profeet: “het volk dat ik niet kende diende Mij.” Over het volk der joden die de duisternis meer beminden dan het licht, zei Hij: “mijn vreemde zonen zijn verzwakt,” want zij weken af van het rechte pad en daarom haten zij wat zij kunnen zien, zoals de nicticorax het licht haat.”¹⁰⁰

De Beauvais legt dus een direct verband met de joden en geeft dit als enige connotatie die de uil heeft. Een dergelijk duidelijk verband tussen de joden en de uil wordt ook gelegd in een aantal afbeeldingen waarin de uil een stereotype ‘joods’ gezicht zou hebben. Een voorbeeld hiervan is afb. 15, uit het Harley Bestiary, die met de tekst gepaard gaat, dat de bubo in Leviticus als onrein wordt aangeduid omdat hij de duisternis van de zonde opzoekt, waardoor hij een symbool is geworden voor alle zondaars. Vergelijking van afb. 15 t/m 19 laat zien, wat een uil met een ‘joods’ gezicht blijkbaar kenmerkt: een spitse neus (die dus lijkt op een snavel) en grote, dicht bijelkaar staande ogen. Op het eerste gezicht lijken deze gezichten misschien meer menselijk dan uitgesproken joods. Maar dit is al stap één naar de associatie met de joden: de uilen hebben geen natuurlijk gezicht, maar iets ongebruikelijks, namelijk een mensenhoofd. Daarbij was men in deze tijd bekend met een algemene, denigrerend bedoelde vorm van het uitbeelden van joden, waarbij de onderstaande uilen-als-jodenafbeeldingen aanhaken.¹⁰¹ Deze vorm kenmerkte zich in lange haakneuzen en grote ogen en monden, maar ook in het weergeven van zwaarlijvigheid (wat ook als een

⁹⁷ De Beauvais verwijst aan het begin van zijn beestenboek naar zijn bronnen en noemt daarbij de Physiologus expliciet. Szirmai en Lops 2005, p. 19.

⁹⁸ Szirmai en Lops 2005, p. 10. Van dit *Bestiaire* bestaan twee versies, een korte en een uitgebreidere. De uil komt in beide versies voor. Zie ook <<http://bestiary.ca/prisources/psdetail1886.htm>> (19 juni 2013.)

⁹⁹ Namelijk Tiberius, keizer van het Romeinse rijk ten tijde van Christus. Szirmai en Lops 2005, p.53.

¹⁰⁰ Szirmai en Lops 2005, p. 24.

¹⁰¹ Higgs Strickmann 2008, p. 223.

kenmerk van de bubo in bestiaaria genoemd wordt) en een pokdalige huid.¹⁰² Zie de afb. 20 t/m 22 voor afbeeldingen van joden in handschriften en de stereotypen waar ze aan te herkennen zijn.

Afb. 15: de bubo met een 'joods' gezicht, die wordt aangevallen door andere vogels. Londen, British Library, Harley MS 4751, Folio 47r, bestiarium, Engeland (mogelijk Salisbury), 1230-40.

Afb.16: een uil in een Frans bestiarium met een 'joods' gezicht. Parijs, Bibliothèque nationale de France, fr. 1444b, Folio 243r., Bestiarium van Guillaume le Clerc, Frankrijk, eind 13e eeuw.

¹⁰² Mellinkoff 1993, p.128.

Afb. 17: Parijs, Bibliothèque nationale de France, lat. 14429, Folio 105v., bestiarium, Noord-Frankrijk, ca. 1250-1260.

Afb. 18: Ook hier een uil met een 'joods' gezicht. Merk op dat dit exemplaar ook hoorntjes heeft. Londen, West Minster Abbey, MS 22, f.40, bestiarium?

Afb. 19: Illustratie van de uil met een haakneus en 'menselijke' ogen in pentekening in het twaalfde-eeuwse Engelse bestiarium, MS li.4.26, fol.1v, Cambridge University Library.

Deze 'joodse' gezichtskenmerken kwamen vanaf de 13e eeuw voor in de kunst. Ze kwamen voort uit vooroordelen en overdrijvingen van –vermeende- joodse uiterlijke kenmerken, die werden gekleurd door het doel om de joden ermee als kwaad en zondig af te beelden. Ze hadden een sterk discriminatoir effect, waar ook bekeerde joden onder bleven lijden.¹⁰³

Afb. 20: Christus wordt naar Kajafas gebracht door zijn joodse gevangennemers, die net als Kajafas zelf grote ogen en monden hebben, en een uitstekende haakneus. Een van hen draagt een *pileum cornatum*. Londen, British Library, MS Add. 48985, fol. 29 r., Salvin Hours.

Afb. 21: de man achter Pilatus heeft 'typisch' joodse kenmerken; een uitstekende neus, opgeblazen lippen en donkere huidskleur. Dit gezicht verschilt duidelijk van dat van Christus en Pilatus. Kunstenaar uit de Schongauer school, *Ecce homo*, vijftiende eeuw, Colmar, Musée d'Unterlinden.

¹⁰³ Mellinkoff 2008, p. 127.

Afb. 22: hier worden 'joodse' kenmerken – haakneuzen, puntmutsen - toegepast op niet-joodse zondaars, om hun zondigheid uit te beelden en te benadrukken. Londen, British Library, MS. Royal 6E. VII, fol. 200r. (detail), geïllustreerde encyclopedie, Engeland, 14e eeuw.

Conclusie

Hierboven is een poging gedaan om weer te geven hoe de uil in de middeleeuwse kunst uitgroeide tot antisemitisch symbool en op welke manier dit symbool uitgebeeld werd. Zoals uit de drie beschreven bestiaria blijkt, werden bepaalde vermeende eigenschappen van de joden, zoals hun 'blindheid', onreinheid, de aanvallen die op hen gepleegd werden door christenen en 'typische' gezichtskenmerken gekoppeld aan eigenschappen van de uil. Door een dergelijk rigoreuze beeldpolitiek werd het beeld van de joden als zondige mensen onderstreept, ter meerdere glorie van het christendom. De vijandigheid tegen de joden zou helaas niet wegebben, maar uiteindelijk culminereren in de afbeelding van de zeer denigrerend bedoelde Judensau, een jood die gezoogd wordt door een varken, een onrein dier (afb. 23.) Het is treurig om te zien hoe een volk op grond van het niet-christelijk zijn zo gedemoniseerd werd, maar het was des te interessanter om te achterhalen hoe een schuwe nachtvogel als de uil hiermee in verband gebracht werd.

Afb. 23: De Judensau op een houtsnede. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, HB 24631, Duitsland, 15e eeuw.

Afbeeldingenlijst

Afbeeldingen titelblad:

-Bovenaan: Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 400 fol. 10v., Pontificale van Sinte Marie, Utrecht ca. 1450. Foto: door docent verstrekt.

-Rechtsonder: Londen, British Library, Harley MS 4751, Folio 47r, bestiarium, Engeland (mogelijk Salesbury), 1230-40. Foto:

<<http://bestiary.ca/beasts/beastgallery245.htm#>>

Afb. 1: Foto: Melnikova-Grigorjeva en Bogdanova 2010, pp. 212.

Afb. 2: Foto:

<http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_image.aspx?image=ps359811.jpg&retpage=19089>

Afb. 3: Foto: <<http://www.metmuseum.org/Collections/search-the-collections/130015146?rpp=20&pg=1&ft=athena+bronze&pos=1>>. Zie voor de Romeinse kopie: <<http://www.metmuseum.org/Collections/search-the-collections/130004928?rpp=20&pg=1&ft=athena+bronze&pos=3>>.

Afb. 4: Foto: <<http://coins.sudokuone.com/pages/study1.htm>>.

Afb. 5:

<http://www.vogelbescherming.nl/vogels_kijken/vogelgids/zoekresultaat/detailpagina/q/vogel/155>

Afb. 6: Foto: Berger 2000, p. 21.

Afb. 7: Den Haag, Museum Meermanno, MMW, 10 B 25, f. 32v, bestiarium en andere teksten, West-Frankrijk, ca. 1450. Via:

<http://www.mnemosyne.org/mmw/fullsize/mmw_10b25_032v_min_1.jpg>

Afb. 8 en 9: Reims, Bibliothèque Municipale, ms. 993, f. 160 v. en f. 153r., Bartholomeus Anglicus, *Livre des propriétés des choses*, Parijs, voor 1416.

Foto's: < <http://bestiary.ca/beasts/beastgallery245.htm#> >

Afb. 10: Oxford, Bodleian Library, MS. Bodley 764, f. 73., bestiarium, Engeland, ca. 1225-50. Foto: < <http://bestiary.ca/beasts/beastgallery245.htm#> >

Afb. 11: Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 400 fol. 10v., Pontificale van Sinte Marie, Utrecht ca. 1450. foto: door docent verstrekt.

Afb. 12: Londen, British Library, Roy. 2 B.VII, fol. 129r., psalter van Koningin Mary, meester van het psalter van Koningin Mary, Londen 1310-20. Foto: via Index of Christian Art.

Afb. 13: kapiteel in de Notre Dame van Cunault, ca. 1175. Foto: via de Index of Christian Art.

Afb. 14: Parijs, Bibliothèque nationale de France, fr. 14969, fol. 12v , *Bestiaire divin*, Guillaume le Clerc, Engeland, ca 1275. Foto: <
<http://mandragore.bnf.fr/jsp/switch.jsp?division=Mix&cote=Fran%E7ais+14969>>.

Afb. 15: Londen, British Library, Harley MS 4751, Folio 47r, bestiarium, Engeland (mogelijk Salesbury), 1230-40. Foto:
<<http://bestiary.ca/beasts/beastgallery245.htm#> >

Afb. 16: Parijs, Bibliothèque nationale de France, fr. 1444b, Folio 243r., Bestiarium van Guillaume le Clerc, Frankrijk, eind 13e eeuw. Foto: via Index of Christian art.

Afb. 17: Parijs, Bibliothèque nationale de France, lat. 14429, Folio 105v., bestiarium, Noord-Frankrijk, ca. 1250-1260. Foto: via Index of Christian art.

Afb. 18: Londen, Westminster Abbey, MS 22, f.40, bestiarium? Foto: Miyazaki 1999, p. 46.

Afb. 19: MS li.4.26, fol.1v, Cambridge University Library. Foto: White 1955 , p.133.

Afb. 20: Londen, British Library, MS Add. 48985, fol. 29 r., Salvin Hours. Foto: Foto: Mellinkoff 1993, deel 2, p?

Afb. 21: Kunstenaar uit de Schongauer school, *Ecce homo*, vijftiende eeuw, Colmar, Musée d'Unterlinden. Foto: Mellinkoff 1993, deel 2, p?

Afb. 22: Londen, British Library, MS. Royal 6E. VII, fol. 200r. (detail), geïllustreerde encyclopedie, Engeland, 14e eeuw. Foto: Mellinkoff 1993, deel 2, p?

Afb. 23: Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, HB 24631, Duitsland, 15e eeuw. Foto: Berger, p. 37.

Literatuurlijst

Aristoteles 1910

Aristoteles, *Historia animalium*, deel IV van de serie *The works of Aristotle*, redactie door J.A. Smith and W.D. Ross, Oxford 1910.

Arnott 2007

William Geoffrey Arnott, *Birds in the ancient world from a to z*, Londen 2007.

Barney (e.a.) 2006

Stephen A. Barney (e.a.), *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge 2006.

Berger 2000

Pamela Berger, 'The roots of anti-semitism in Medieval visual imagery: an overview', in: *Religion and the arts*, deel 4 nr. 1 (2000), pp. 4-42.

Camille 1989

Michael Camille, *The Gothic Idol. Ideology and Image-making in Medieval Art*, Cambridge 1989.

Le Clerc 1852

Guillaume le Clerc, *Le Bestiaire Divin de Guillaume Clerc de Normandie*, vertaald door M.C. Hippeau, Caen 1852.

Drews 2001

Wolfram Drews, *Juden und Judentum bei Isidor von Sevilla. Studien zum Traktat De fide catholica contra Iudaeos*, deel 34 uit de serie *Berliner Historische Studien*, Berlijn 2001.

De Folieto 1992

Hugo de Folieto *The Medieval book of birds: Hugh of Fouilloy's Aviarium*, vertaling en redactie door Willene B. Clark, New York 1992.

Higgs Strickland 2008

Debra Higgs Strickland, 'The Jews, Leviticus, and the unclean in medieval bestiaries', in: *Beyond the yellow badge. Anti-Judaism and Antisemitism in Medieval and Early Modern Visual Culture*, Mitchell B. Merback (red.), Leiden 2008, pp. 203-232.

Janssens 1999

Jozef Janssens (e.a.), *Uilenspiegel: de wereld op zijn kop*, Leuven 1999.

Lewis 1986

Suzanne Lewis, 'Tractatus adversus Judaeos in the Gulbenkian Apocalypse', in: *The Art Bulletin*, deel 68 nr. 4 (december 1986), pp. 543-566.

Meagher 1979

John C. Meagher, 'As the Twig Was Bent: Antisemitism in Greco-Roman and Earliest Christian Times', in: *Antisemitism and the Foundations of Christianity*, Alan T. Davies (red.), New York 1979, pp. 1-26.

Mellinkoff 1993

Ruth Mellinkoff, *Outcasts: Signs of Otherness in North European Art of the Late Middle Ages*, deel 32 uit de serie California Studies in the History of Art, Berkeley 1993.

Melnikova-Grigorjeva en Bogdanova 2010

Jelena Melnikova-Grigorjeva en Olga Bogdanova, 'An owl and a mirror: On Bosch's visual motif's meaning', in: *Sign Systems Studies* 38(1/4), 2010, pp. 210-241.

Miyazaki 1999

Mariko Miyazaki, 'Misericord Owls and Medieval Anti-semitism', in: *The Mark of the Beast. The Medieval Bestiary in Art, Life and Literature*, Debra Hassig (red.), New York 1999, pp. 23-51.

Ovidius 1922

P. Ovidius Naso, *Metamorphoses*, vertaald door Brookes en More, Boston 1922.

Plinius de Oudere 1855

Plinius de Oudere, *Naturalis historia*, vertaald door John Bostock, Londen 1855.

Physiologus 1979

Physiologus, *Physiologus. A medieval book of nature lore*, vertaald door Michael J. Curley, Chicago 1979.

Sacks en Murray 1995

David Sacks en Oswyn Murray (red.), *A dictionary of the ancient Greek world*. Oxford 1995.

Sedley 2006

David Sedley (red.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Philosophy*, Cambridge 2006.

Strzygowski 1969

Jozef Strzygowski, *Der Bildeskreis des griechischen Physiologus des Kosmas Indiklopeustes und Oktateuch: Nach Handschriften der Bibliothek zu Smyrna*, Groningen 1969.

Szirmai en Lops 2005

Julia C. Szirmai en Reinier Lops (vertaling), *Twee Middeleeuwse beestenboeken. Het Beestenboek van Pierre Beauvais & het Beestenboek van de Liefde van Richard de Fournival*, Hilversum 2005.

White 1955

T.H. White, *The book of beasts: being a translation from a Latin bestiary of the twelfth century*, Londen 1955.

Yapp 1981

Brunsdon Yapp, *Birds in Medieval manuscripts*, Londen 1981.

Yapp en George 1991

Brunsdon Yapp en Wilma George, *The naming of the beasts: natural history in the medieval bestiary*, Londen 1991.

Websites

Website van de verluchte handschriften in de collectie van de Cambridge University Library:
<http://www.lib.cam.ac.uk/exhibitions/cambridge_illuminations/captions.htm>
(15 juni 2013.)

Website genaamd *The Medieval Bestiary. Animals in the Middle Ages*, pagina over Pierre de Beauvais: <<http://bestiary.ca/prisources/psdetail1886.htm>> (19-6-'13.)

Website genaamd *The Medieval Bestiary. Animals in the Middle Ages*, pagina over het Aberdeen Bestiary: <<http://bestiary.ca/manuscripts/manu100.htm>> (19-6-'13.)

Website genaamd *The Medieval Bestiary. Animals in the Middle Ages*, pagina over Hugo de Folieto:
<<http://bestiary.ca/prisources/psdetail1086.htm>> (23-6-'13.)

Website genaamd *The Medieval Bestiary. Animals in the Middle Ages*, overzicht met versies van het Bestiaire divin van Guillaume le Clerc:
<<http://bestiary.ca/prisources/psmanu1097.htm>> (20-6-'13.)

Gedigitaliseerde verise van het Aberdeen Bestiary:
<<http://www.abdn.ac.uk/bestiary/>> (19-6-'13.)

Website British Museum: <
http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/t/queen_of_the_night_relief.aspx> (25-6-'13.)

Website van de Engelse Biblical Archeology Society:
<<http://www.biblicalarchaeology.org/daily/people-cultures-in-the-bible/people-in-the-bible/lilith/>> (25-6-'13.)